

Darius Baronas, Stephen C. Rowell, *The Conversion of Lithuania. From Pagan Barbarians to Late Medieval Christians*, Vilnius [2015], The Institute of Lithuanian Literature and Folklore, ss. XI+627, 4 mapy, 19 il. kolorowych i czarno-białych

Jestem przekonany, że recenzowana książka trwale zapisze się w annałach mediewistyki i epoki wczesnonowożytnej, stając się odtąd jednocześnie punktem wyjścia i odniesienia dla każdego kolejnych badań poświęconych początkom i wczesnemu rozwojowi chrześcijaństwa na Litwie. O tym, jak niemal entuzjastycznie została przyjęta, najlepiej świadczy dyskusja („Wokół problemów chrystianizacji Litwy”) przeprowadzona w Warszawie w maju 2016 r. Zorganizowały ją wspólnie IH PAN w Warszawie oraz Instytut Historii Litwy przy współpracy Litewskiej Katolickiej Akademii Nauk i Polskiej Grupy Międzynarodowej Komisji Historii i Studiów nad Chrześcijaństwem. Biorący w niej udział historycy nie tylko zgodnie podkreślali doniosłość dzieła, ale przywołując konkretne przykłady, uwypuklali mistrzowskie wywiązanie się Autorów z zadania i wyzwania, przed którymi stanęli.

Swą książką obaj, doskonale przecież znani i cenieni¹, Autorzy po raz kolejny udowodnili, że pochwały, którymi ich dotychczas obdarzano, nie były formułowane na wyrost.

Niniejsze uwagi z dwóch przynajmniej powodów mają charakter niemal wyłącznie sprawozdawczy: ostatnie rozdziały *The Conversion of Lithuania* wykraczają poza moje kompetencje, poza tym uważam, że dyskusje nad poszczególnymi fragmentami, zwłaszcza gdy mamy do czynienia z tak doniosłym dziełem, odbywać się powinny wyłącznie w formie artykułów polemicznych².

Z polskiej perspektywy na szczególne podkreślenie zasługuje fakt, że Darius Baronas i Stephen C. Rowell swą pracę poświęcili pamięci Urszuli Borkowskiej OSU. Książka składa się z przedmowy (s. IX–XI), wstępu (s. 1–20), dwunastu rozbudowanych, dzielących się na podrozdziały, rozdziałów, epilogu (s. 519–524), wykazu skrótów (s. 557–558), bibliografii (źródła rękopiśmienne, s. 559–560; drukowane, s. 561–568, literatura, s. 568–612), spisu map i ilustracji (s. 613–614) oraz indeksu (s. 615–627). Wstęp, rozdziały 9–12 oraz epilog wyszły spod pióra Rowella, rozdziały 1–8 napisał Baronas.

Już w interesującym wstępie (poza obszerną charakterystyką wykorzystanych źródeł, s. 9–20) dostrzegamy, jak dalece Autorzy przemyśleli zagadnienie,

---

¹ Patrz np. D. Baronas, *Trys Vilniaus kankiniai. Gyvenimas ir istorija (istorinė studija ir šaltiniai)*, Vilnius 2000; idem, *Vilniaus pranciškonų kankiniai ir jų kultas XIV–XX a.*, Vilnius 2010; S.C. Rowell, *Lithuania Ascending. A pagan Empire within East-Central Europe, 1299–1345*, Cambridge 1994 (po lit. Vilnius 2001); *Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustrans*, wyd. S.C. Rowell, Vilnius 2003. Nie wspominam o pracach zbiorowych i bardzo licznych artykułach.

² Anonsowane „sprawozdanie” musi też mieć, co rozumiałe, swoje ograniczenia wynikające z wymagań wydawniczych.

jak twórczo wykorzystali dotychczasowe spostrzeżenia i propozycje literatury (odniesienie się do definicji państwa chrześcijańskiego zaproponowanej przez Henryka Łowmiańskiego i zaaprobowanej przez Jerzego Ochmańskiego). Nie budzi wątpliwości stwierdzenie: „Konwersja jest stałym procesem zarówno dla jednostek jak dla społeczeństwa, w którym żyją, jest też procesem ewolucyjnym, chociaż jego początek może być rewolucyjny” (s. 6)³. Przekonujące są fragmenty, w których Rowell dostrzega możliwość ewentualnej chrystianizacji związanej z działaniami władców i ich politycznego czy rodzinnego zaplecza (sugeruje, jak się zdaje, sceptycyzm wobec uznania Netimera, lokalnego władcy ochrzczonego przez Brunona z Kwerfurtu, za władcę litewskiego; sceptycyzm, który podzielam). Uwypukla również intencje, które przyświecały obu Autorom – pokazanie makro- i mikrohistorii chrześcijaństwa na Litwie. Od razu dodajmy, że ten cel udało się w pełni zrealizować.

W rozdziale pierwszym „Tepid Beginnings and the First Martyrs: Adalbert-Wojciech and Bruno of Querfurt” Baronas, po scharakteryzowaniu ogólniejszego kontekstu („Geographical lore about the Balts in the first millennium AD”, s. 21–30), obszernie, z odwołaniem się do źródeł i wielojęzycznej literatury przedmiotu, odnosi się do misji św. Wojciecha i Brunona z Kwerfurtu („First Christian impulses”, s. 30–54). Dostrzega złożoność problemu, trudności interpretacyjne, trafnie podkreślając przy tym rolę i dążenia Rurykowiczów, i – wprawdzie jedynie skrótowo, przyp. 74, s. 41 – wypowiada się na temat miejsca śmierci Brunona.

Rozdział drugi („High Hopes on Difficult Terrain: Mindaugas — the First and Last King of Old Lithuania”, s. 55–118), najbardziej obszerny w całej książce, chyba najlepszy ze wszystkich, które napisał Baronas. Pierwszą jego część („The changing background, avenues and dead-ends”, s. 55–77) stanowią rozważania o misjach chrystianizacyjnych wśród Białych, uwagi o piętnastowiecznych definicjach pojęć Aukštota i Żmudź, krótkie spostrzeżenia o układzie litewsko-halickim z 1219 r. (z ważnym dostrzeżeniem korekty daty zaproponowanej w 1901 r. przez Mychajłę Hruszewskiego, którą współcześnie aprobeuje Dariusz Dąbrowski), wreszcie rozbudowany fragment poświęcony Żmudzi i jej związkom z Litwą, trafny, odwołujący się zresztą do klasycznych pozycji polskiej historiografii. Ta część rozważań kończy się „mocnym akcentem”, Baronas stwierdza bowiem: „Fantazje białoruskich nacjonalistów widzących we współczesnych Litwinach produkt uboczny Żmudzinów wynikają w najlepszym razie z braku wiedzy lub w najgorszym z manii antylitewskiej. Próby dzisiejszych Białorusinów przedstawiania siebie jako niegdysiejszych Litwinów bardzo przypominają ezopowego osła udającego lwa” (s. 77)⁴. Kolejne fragmenty poświęcono

³ „Conversion is a constant process for both individuals and the society in which they live, an evolutionary process, however revolutionary its beginning might be”.

⁴ „Belarusian nationalist phantasies of present-day Lithuanians as a by-product of Žemaitijans are ill-informed at best, or infused with anti-Lithuanian mania at worst.

powstaniu i upadkowi katolickiego królestwa litewskiego (s. 77–108). Jedyne z uwagi na brak miejsca poświęcam tym niezmiernie interesującym spostrzeżeniom zaledwie kilka zdań. Baronas sądzi, że najprawdopodobniej nigdy za życia Mendoga nie doszło do erygowania katedry. Źródła wspominają jedynie, że planowano jej budowę. Przy okazji warto zwrócić uwagę, że Autor raz tylko (przyp. 107, s. 84) przywołuje bardzo kontrowersyjną książkę Tomasa Baranauskasa⁵, z komentarzem, że jest odpowiednikiem „białoruskich teorii nacjonalistycznych”. Na szczególną uwagę zasługują fragmenty poświęcone apostazji Mendoga. Wbrew dość mocno ugruntowanym w historiografii opiniom Baronas, wracając do dawnych propozycji Juozapasa Stakauskasa i ponownie analizując przekazy inflanckiej Kroniki Rymowanej oraz *Kroniki halicko-wołyńskiej* (w sposób bardzo przekonujący), udowadnia, że być może do apostazji wcale nie doszło. Upadek i śmierć litewskiego króla mogły zaś być wypadkową dwóch czynników: zniszczeń dokonanych przez Mongołów podczas najazdu z 1258/1259 r. i zwycięstwa Żmudzinów odniesionego w bitwie z zakonem krzyżackim nad jeziorem Durben w 1260 r. (pogańscy bogowie są silniejsi!). Nie pomogła też reorientacja polityki Mendoga (zerwanie z zakonem krzyżackim i sojusz z Aleksandrem Newskim), ponieważ nie spowodowała osłabienia największego wewnętrznego przeciwnika — Trenioty. Wartościowe są również uwagi poświęcone Wojsiëkowi („jedyne prawosławny władca starej Litwy”), którego Autor uznaje za jedną z najbardziej interesujących postaci średniowiecznej Litwy (s. 108–118).

Następny rozdział, zatytułowany „How to Play with Western Christians: a Battle of Wits between the Literate and the Illiterate”⁶ (s. 119–148), chronologicznie obejmuje lata 1322–1377. Składa się z dwóch podrozdziałów: „The correspondence of Grand Duke Gediminas (1322–1324)” i „Sham negotiations over receiving baptism in the time of Algirdas and Kęstutis (1345–1377)”. Autor, analizując listy wielkiego księcia litewskiego, które miały doprowadzić do chrztu Litwy pod auspicjami Stolicy Apostolskiej, powątpiewa w sugestię, że Giedymin stał się ofiarą niekorzystnych zbiegów okoliczności (opory Żmudzinów i rola prawosławnych Rusinów), które nie pozwoliły mu zrealizować powziętego zamiaru. Opisując zaś kolejne próby chrystianizacji, trafnie łączy wydarzenia z 1349 i 1351 r. (starania podejmowane przez Kazimierza Wielkiego i Ludwika Andegaweńskiego), rozpisuje się o 1358 r. (inicjatywa Karola IV Luksemburskiego) i nieco po macoszemu traktuje próbę z 1373 r. (usiłowania papieża Grzegorza XI). Może szkoda, biorąc pod uwagę ostatnią, bo w polskiej literaturze na ten temat (także w związku z poszukiwaniem inicjatora przedsięwzięcia) powstało kilka interesujących artykułów.

Their attempts to depict modern Belarusians as erstwhile Lithuanians are starkly reminiscent of the Esonian donkey masquerading as a lion”.

⁵ T. Baranauskas, *Lietuvos valstybės ištakos*, Vilnius 2000.

⁶ Tytuł inspirowany, jak się wydaje, pracą Egidijusa Banionisa, *Žodžio ir papročio kultūros pėdsakai Gedimino laikuoje*, w: *Metraščiai ir kunigaikščių laikai*, red. A. Jovaišas, D. Linčiuvienė, M. Vaicekauskas, Vilnius 1996.

Rozdział czwarty („Going East, Facing West: Pagan Lithuania and Christian Neighbours”, s. 149–174) poświęcono, ogólnie rzecz ujmując, „polityce ruskiej”. Pisze Autor o rozszerzaniu terytorialnego stanu posiadania Litwy, o nieuniknionej rywalizacji z Moskwą, wspomina o polityce małżeńskiej dynastii litewskiej, jakże ważnej dla kształtowania wizji państwa, i obszernie, przy tym bardzo zajmująco, o staraniach, które miały doprowadzić do powstania na Litwie odrębnej metropolii prawosławnej. Szczególną uwagę, jak sądzę, trzeba zwrócić na zamykającą tę część rozważań uwagi podsumowujące.

Kolejny rozdział („Orthodox and Franciscan Martyrs: Spiritual and Bodily Arms Talk”, s. 175–220) charakteryzuje ogromną swobodą i rozmach, z jakimi Baronas kreśli dzieje prawosławnych i katolickich męczenników za wiarę. Nic w tym dziwnego, skoro – jako autor dwóch poświęconych tym zagadnieniom monografii – jest zapewne najlepszym znawcą tej problematyki. Pisze zatem o trzech (Antoni, Jan, Eustachy) prawosławnych dworzanach Olgierda, zmarłych śmiercią męczeńską w 1347 r., o dwóch franciszkanach (Ulryk i Marcin), którzy zginęli z rozkazu Giedymina w 1241 r. w Wilnie, o ich pięciu braciach zakonnych zabitych w Wilnie ok. 1369 r., i kolejnych dwóch, którzy stracili życie w Serecie podczas litewskiej wyprawy z 1378 r. (w tej ostatniej kwestii interesująca dyskusja z propozycjami Ilony Czamańskiej, odnośnie do interpretacji źródeł i ewentualnej roli Koriatowiczów, s. 215–216).

Początkowe, przy tym obszerne, fragmenty rozdziału szóstego („Grassroots Christianity in Pagan Lithuania and the Final Turn: the Road from Vilnius to Cracow”, s. 221–260) udowadniają trafność zamykającego je stwierdzenia: „Jogaila was not a *deus ex machina*” (s. 241). Baronas (i tym razem ograniczam się jedynie do bardzo skrótowej relacji) pisze o chrześcijanach z otoczenia wielkksiążęcego, o chrztach w najbliższej rodzinie Kiejstuta, o roli Koriatowiczów. Dalsza część rozważań, poświęcona już czasom Jagiełły, budzi sporo kontrowersji, których, rzecz jasna nie sposób w tym miejscu rozwijać. Za daleko, jak sądzę, idzie przypuszczenie, że podróż Skirgiełły z 1379 r. mogła być „generalną reorientacją” polityki litewskiej, nie przekonują powody rozejścia się dróg Jagiełły i Kiejstuta, zdumiewa stwierdzenie, że Olgierdowicz był dla Witolda jedynie „wrogiem w wierze”. Gdyby Autor we wspomnianych fragmentach skorzystał z większej liczby publikacji, być może uniknąłby pewnych konkluzji. Nie przekonuje mnie również zakwestionowanie projektu prawosławnego chrztu Jagiełły, który Baronas uznaje za wytwór późniejszej propagandy moskiewskiej.

Zdecydowanie mniej dyskusyjny jest bogaty treściowo i rozbudowany, świetnie zresztą udokumentowany, rozdział siódmy („The Demonstration of Christian Power in Vilnius in 1387 and Its Aftermath”, s. 261–326). Za bardzo cenne uznaję rozważania o litewskim pogaństwie (z kwestii szczegółowych np. uwagi o „blūtekirl” Kroniki Rymowanej, o Criwem z kroniki Dusburga, sporo spostrzeżeń poświęconych Długoszowemu opisowi wierzeń litewskich) kończące się konkluzją o braku świątyń i kapłanów oraz stwierdzeniem, że religia pogańska odgrywała rolę wyłącznie scalającą polityczną ideologię grupy rządzącej.

Pozostałe podrozdziały poświęcił autor Jagielle („a founding father of Roman Catholic Lithuania”), formującemu się życiu religijnemu, Janowi Sylwanowi (Hieronimowi) z Pragi i jego roli oraz sytuacji prawosławnych mieszkańców Litwy.

Bardzo obszerny jest również ostatni z napisanych przez Baronasa rozdziałów, zatytułowany „How to be Big in Europe: Convert the Pagans, Reduce the Schismatics” (s. 327–378) — w lwiej części poświęcony chrystianizacji Żmudzinów. Po rzeczowym wprowadzeniu w zagadnienie żmudzkiej zawilóści, badacz analizuje przekaz Długosza dotyczący chrztu Żmudzinów zamieszczony w Rocznikach pod 1413 r., opisuje przybycie delegacji Żmudzinów do Konstancji w 1416 r., „właściwy” chrzest Żmudzinów w 1417 r., słusznie też, moim zdaniem, interpretuje zaburzenia, które miały miejsce na Żmudzi w 1418 r. Ostatnie fragmenty rozdziału, spięte klamrą lat 1411–1418, dotyczą problemu prawosławia i kwestii, które najogólniej określić można jako związane z dążeniem do unii kościelnej.

Bardzo interesujące są spostrzeżenia Rowella poczynione w rozdziale dziewiątym („Bulwark of Latin and Greek Christendom?”, s. 379–402). Świetna jest jego skondensowana analiza przy wskazywaniu konkretnych przykładów, dotycząca wykorzystywania przez każdego z władców litewskich (po kres XV w.) polityki do kreowania siebie jako obrońcy wiary. Następne fragmenty dotyczą problemu unii kościelnej oraz wzajemnych relacji między katolikami, prawosławnymi a unitami, widzianych w skali makro i mikro.

W rozdziale dziesiątym („Supplications and Indulgences”, s. 403–436), wychodząc z bardzo solidnej i rozbudowanej podstawy źródłowej, Autor analizuje supliki kierowane do Rzymu, odpusty i pobożność, osobne miejsce poświęcając odpustom związanym z procesjami Bożego Ciała.

Przepełniony bogactwem materiału rękopiśmiennego (wykorzystano przede wszystkim Akta Konsystorskie z Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie i rękopis z Archiwum Diecezjalnego w Siedlcach) wchodzącego w dwie pierwsze dekady XVI w. jest rozdział jedenasty „Lithuanian Catholics go to Court” (s. 437–457). Na konkretnych, bardzo licznych przykładach ludzi i spraw wydobytych z materiałów znajdujących się w Gnieźnie i w Siedlcach („Evidence from the Lutsk Consistory Court”, s. 449–457) Rowell pokazał udział Litwinów w sądach konsystorskich.

Ostatni z rozdziałów, bardzo obszerny, poświęcono litewskiej strukturze diecezjalnej (s. 459–517). Po krótkiej charakterystyce każdej z diecezji (wileńska, miednicka, łucka i kijowska), uczony kolejno omawia problem sieci parafialnej, szkół, litewskiego duchowieństwa, w bardzo interesujący sposób pisze o strukturalnej reformie w przededniu reformacji, nie zapomina o bractwach i przytułkach.

Dobrze skonstruowany został epilog („From Pagan Europe to Christian Europe”), w którym Rowell nie tylko pokrótce podsumowuje książkę, ale akcentuje również pewne kwestie. Podkreśla, że można wprawdzie podać konkretną datę rozpoczynającą „oficjalną konwersję” mieszkańców jakiegoś państwa, nie sposób jednak wskazać daty, która określałaby, kiedy proces został zakończony.

„Chryścianizacja kraju zajmuje więcej czasu i nigdy się nie kończy”⁷ (s. 520) — dodaje. Z przekonaniem stwierdza, że jeśli elementy dawnych zachowań splecione były (lub nawet są) z praktykami nowej religii w litewskim katolicyzmie, sprzeczne mogą być jedynie w oczach purysty.

*Jarosław Nikodem
(Poznań)*

⁷ „The Christianization of a country takes much longer and is never complete”.